

УДК 349.428

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.2.44>

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЕКОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ У КОНЦЕПЦІЇ «ЄДИНОГО ЗДОРОВ'Я»

Ільків Н.В.,
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри господарсько-правових дисциплін
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-3182-8391

Ільків Н.В. Нормативно-правові засади екологічних детермінант у концепції «Єдиного здоров'я».

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного нормативно-правового регулювання екологічної складової концепції «єдиного здоров'я» в умовах зростання антропогенних та кліматичних ризиків. У статті проаналізовано стратегічні та законодавчі документи України, зокрема Закон України «Про систему громадського здоров'я» та Стратегію розвитку системи охорони здоров'я на період до 2030 року, які закріплюють «єдине здоров'я» як ключовий принцип державної політики та основу для профілактики інфекційних та неінфекційних хвороб. Досліджено, що фінальною метою реалізації оперативних функцій системи громадського здоров'я є позитивний вплив на детермінанти здоров'я, серед яких екологічні фактори займають чільне місце. У статті визначено зміст поняття екологічних детермінант здоров'я, що включають стан навколишнього природного середовища, будь-які природні кліматичні, біологічні (вірусні, пріонні, бактеріальні, паразитарні, генетично модифіковані організми, продукти біотехнології тощо), хімічні (органічні і неорганічні, природні (у тому числі кліматичні) та синтетичні), фізичні (шум, вібрація, ультразвук, інфразвук, теплове, іонізуюче, неіонізуюче та інші види випромінювання), та інші фактори, що впливають або можуть впливати на здоров'я людини чи на здоров'я майбутніх поколінь. Обґрунтовано, що комплексне нормативно-правове забезпечення управління екологічними детермінантами громадського здоров'я у межах підходу «єдиного здоров'я» допоможе у пошуку механізмів формування політики держави на засадах сталого розвитку з урахуванням екологічної детермінованості здоров'я населення, а також створенні ефективної, комплексної та стійкої системи для захисту здоров'я населення від екологічних загроз.

Зроблено висновок про ключову роль інтегрованого довікільєвого дозволу виходячи із його превентивної спрямованості на управління екологічними детермінантами та мінімізацію впливу забруднення на здоров'я населення. Запропоновано визнати його механізмом забезпечення екологічної складової у концепції «Єдиного здоров'я». Впровадження інтегрованого довікільєвого дозволу є ключовим кроком для гармонізації національного екологічного законодавства з вимогами ЄС, як обов'язкової умови для євроінтеграції України у сфері охорони довкілля та забезпечення сталого розвитку, а також корелює із завданнями Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року.

Ключові слова: громадське здоров'я, управління екологічними детермінантами здоров'я, інтегрований довікільєвий дозвіл, сталий розвиток, екологічна політика, найкращі доступні технології та методи управління (НДТМ).

Ilkiv N.V. Regulatory and legal framework for ensuring environmental determinants in the concept of «One Health».

The relevance of the study is determined by the need for comprehensive regulatory and legal regulation of the environmental component of the «one health» concept in the context of growing anthropogenic and climatic risks. The article analyzes Ukraine's strategic and legislative documents, in particular the Law of Ukraine «On the Public Health System» and the Strategy for the Development of the Health

Care System for the Period until 2030, which establish «one health» as a key principle of state policy and the basis for the prevention of infectious and non-infectious diseases. It has been found that the ultimate goal of the operational functions of the public health system is to positively influence health determinants, among which environmental factors play a prominent role. The concept of environmental determinants of health has been defined to include the state of the natural environment, any natural climatic, biological (viral, prion, bacterial, parasitic, genetically modified organisms, biotechnology products, etc.), chemical (organic and inorganic, natural (including climatic) and synthetic), physical (noise, vibration, ultrasound, infrasound, thermal, ionizing, non-ionizing, and other types of radiation), and other factors that affect or may affect human health or the health of future generations. It has been substantiated that comprehensive regulatory legal framework for managing environmental determinants of public health within the «One Health» approach will help in finding mechanisms for forming state policy based on sustainable development, taking into account the environmental determinants of public health, as well as creating an effective, comprehensive, and sustainable system for protecting public health from environmental threats.

It was concluded that integrated environmental permits play a key role due to their preventive focus on managing environmental determinants and minimizing the impact of pollution on public health. It was proposed to recognize them as a mechanism for ensuring the environmental component of the «one health» concept. The introduction of integrated environmental permitting is a key step towards harmonizing national environmental legislation with EU requirements, as a prerequisite for Ukraine's European integration in the field of environmental protection and sustainable development, and also correlates with the objectives of the Environmental Security and Climate Change Adaptation Strategy for the period up to 2030.

Key words: public health, management of environmental determinants of health, integrated environmental permitting, sustainable development, environmental policy, best available techniques and management methods (BAT).

Постановка проблеми. У спільній заяві світових лідерів чотиристоронньої співпраці у сфері охорони здоров'я людей, тварин, рослин та екосистем, до складу якої входять Всесвітня організація охорони здоров'я, Всесвітня організація здоров'я тварин, Продовольча й сільськогосподарська організація Об'єднаних Націй та Програма ООН з довкілля (ЮНЕП), що стала підсумком Третьої щорічної чотиристоронньої виконавчої зустрічі 25-27 березня 2025 року, підтверджена їхня непохитна відданість впровадженню «Єдиного підходу до здоров'я» (One Health). Цей комплексний підхід узагальнює столітню концепцію, в якій відображено загальновизнаний взаємозв'язок здоров'я людини, тварин і рослин зі станом довкілля.

Застосовуючи «Єдиний підхід до здоров'я», у лютому 2021 року Європейська Комісія (ЕК) запустила Європейську обсерваторію клімату й здоров'я. Її мета – надати можливості суб'єктам, які приймають рішення, візуалізувати ризики для здоров'я, які пов'язані зі зміною клімату, й допомогти їм діяти й реагувати на ці ризики.

Розуміння здоров'я людини як багатогранної категорії, що формується під впливом комплексу взаємопов'язаних факторів, є визначальним для інтеграції комплексного підходу єдиного здоров'я у національну політику.

Метою є дослідження правових засад впровадження підходу «єдиного здоров'я» в Україні та визначення ролі інтегрованого довкілцевого дозволу як превентивного механізму управління екологічними детермінантами громадського здоров'я.

Стан опрацювання проблематики. У наукових джерелах широко досліджується проблематика формування консолідованої політики охорони громадського здоров'я. Лехан В.М., Онул Н.М., Крячкова Л.В. слушно вказують, що її реалізація потребує як охорону здоров'я безпосередньо, так і заходів з охорони довкілля, поліпшення умов праці, життя, продуктів харчування і води тощо, а також пріоритетності проблем охорони здоров'я населення в національній політиці країни, виходячи з цінностей громадського здоров'я та прав людини.[1] Однак переважна кількість праць присвячена лише окремим аспектам підходу «єдиного здоров'я»: соціально-економічним аспектам громадського здоров'я (С.В. Дудник, Н.М. Левчук, Е.М. Лібанової), питанням інституційного забезпечення охорони здоров'я (А.М. Єріна, І.В. Рожков). Водночас слід зазначити про зростання наукової уваги до дослідження у сфері екологічної детермінованості громадського здоров'я. Так, Д.Г. Шушпанов приділив увагу з'ясуванню причинно-наслідкових зв'язків між здоров'ям насе-

лення та навколишнім середовищем (соціальним та фізичним). Г.В. Оганезова для вирішення проблеми збереження здоров'я населення запропонувала концепцію здоров'яорієнтованої економіки, приділивши увагу місцю екологічного фактору у її формуванні. Поряд з цим існує нагальна необхідність у дослідженні перспектив правового регулювання екологічних детермінантів здоров'я в Україні в межах підходу «єдиного здоров'я», що допоможе у пошуку механізмів формування політики держави на засадах сталого розвитку з урахуванням екологічної детермінованості здоров'я населення, а також створенні ефективної, комплексної та стійкої системи для захисту здоров'я населення від екологічних загроз.

Виклад основного матеріалу. Ключовим принципом розвитку системи охорони здоров'я для підвищення її стійкості, готовності реагування на виклики та загрози, що визначається у Стратегії розвитку системи охорони здоров'я на період до 2030 року, схв. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 січня 2025 р. № 34-р, [2] є підхід «єдиного здоров'я». Ставши стратегічним пріоритетом України, цей підхід знайшов законодавче закріплення у ЗУ «Про систему громадського здоров'я». [3] У переліку заходів захисту здоров'я та забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя населення в системі громадського здоров'я комплексний підхід «єдине здоров'я» виокремлено як основу для профілактики інфекційних та неінфекційних хвороб відповідно до епідемічної ситуації та прогнозу її змін. Його суть розкривається у дефініції поняття «єдине здоров'я», вміщеній у статті 1 Закону, що визначає його як міжсекторальний підхід до розроблення та виконання програм, реалізації державної політики, актів законодавства та проведення наукових досліджень. Він передбачає взаємодію кількох секторів, таких як медицина, медицина праці, ветеринарна медицина, безпечність продуктів харчування та охорона довкілля. Метою цієї взаємодії є забезпечення захисту здоров'я та санітарно-епідемічного благополуччя населення і досягнення кращих результатів у сфері громадського здоров'я.

Для дослідження єдиного підходу до здоров'я важливо визначити детермінанти здоров'я, як першопричини та фактори впливу, що формують стан здоров'я людини, тварин і екосистем. Це корелює із законодавчо визначено метою оперативних функцій системи громадського здоров'я – розроблення, затвердження та імплементація процедур і політик, які позитивно впливають на детермінанти здоров'я (ст.4 Закону «Про систему громадського здоров'я»). Тобто фінальною метою реалізації функцій є детермінанти здоров'я.

Поняття «детермінанти здоров'я» визначається як комплекс індивідуальних, соціальних, економічних і екологічних факторів, що визначають стан здоров'я окремих людей, контингентів або груп населення (ст. 1 Закону). [3]

Як вбачається з цього визначення, екологічним факторам відведено чільне місце поряд з індивідуальними, соціальними та економічними. Однак, надалі законодавець надаючи визначення індивідуальним, соціальним та економічним, не приділив увагу розумінню екологічних детермінант здоров'я.

У проєкті закону «Про систему громадського здоров'я» від 21.09.2020 № 4142 містилось визначення поняття «екологічні детермінанти здоров'я» як природні кліматичні, геохімічні, геофізичні, біоценологічні умови, які впливають на здоров'я. Це визначення могло б бути базовим, однак у чинній редакції відповідного закону воно відсутнє. Разом з тим слід вказати на певні недоліки такого формулювання з огляду на те, що, по-перше, визначення фокусується лише на природних умовах, повністю виключаючи або применшуючи вплив людської діяльності, по-друге, визначення лише констатує, що умови «впливають на здоров'я», але не відображає динамічної взаємодії, не відображає взаємного впливу (взаємозалежності).

Виходячи із досліджень науковців та з урахуванням законодавчих дефініцій, до змісту поняття «екологічні детермінанти здоров'я» слід віднести стан навколишнього природного середовища, будь-які природні кліматичні, біологічні (вірусні, пріонні, бактеріальні, паразитарні, генетично модифіковані організми, продукти біотехнології тощо), хімічні (органічні і неорганічні, природні (у тому числі кліматичні) та синтетичні), фізичні (шум, вібрація, ультразвук, інфразвук, теплове, іонізуюче, неіонізуюче та інші види випромінювання), та інші фактори, що впливають або можуть впливати на здоров'я людини чи на здоров'я майбутніх поколінь.

У наукових дослідженнях сучасного періоду прослідковується чітка тенденція до збільшення частки екологічних детермінант у загальній їх сукупності. Це доводить вагомість екологічних детермінант у формуванні здоров'я населення, його залежність не лише від соціально-економічних та поведінкових чинників, але від зовнішніх умов, у яких перебуває людина, та, відповідно, не-

обхідність вивчення структурних елементів екологічних детермінант, механізму дії в конкретних умовах і прогнозуванню на майбутнє.

Попри те що науковцями проводяться дослідження засад формування екологічної політики, однак слід вказати на їх фрагментарність. Так, С. Лутра, Д. Гарг та А. Халім досліджуючи з позицій уряду, промисловості й суспільства пріоритети у формуванні і регулюванні екологічної політики в межах стратегії сталого розвитку, не приділяють увагу аспектам визначення екологічних детермінант складових сталого розвитку [4, с. 146].

У ґрунтовному дослідженні Н. Бобровської, присвяченому розгляду пріоритетів у формуванні екологічної політики ряду держав з встановленням наслідків руйнування екосистем, відсутні визначення найкращих практик формування екологічної політики [5, с. 61-64].

Поза увагою залишаються наслідки виконання завдань екологічної політики. Так, приміром О. Беспалова аналізуючи екологічне законодавство країн ЄС та їх екологічну політику, зосередившись на індексі екологічної ефективності, охарактеризувала певні аспекти формування екологічної політики країн ЄС, однак поза увагою залишилися наслідки виконання завдань цієї політики для підтримки екологічної безпеки держав [6, с. 147-155].

Слушною є наукова позиція щодо необхідності визначення екологічних детермінантів з урахуванням структури «зеленої» економіки, що передбачає гармонійне поєднання економіки, екосистеми і добробуту людини [7, с. 49]. Це відповідає цілям сталого розвитку, що передбачають інтеграцію вирішення екологічних проблем із соціально-економічним розвитком держав через постановку й узгодження між собою низки економічних, соціальних та екологічних завдань.

У Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний в галузі сталого розвитку на період до 2030 року» від 25 вересня 2015 року, здоров'я і благополуччя у взаємозв'язку з факторами навколишнього природного середовища і трудовою діяльністю людини виступають як кінцеві підсумки, детермінанти і системні чинники, що сприяють сталому розвитку. Цілі в галузі сталого розвитку інтегровані і неподільні, вони охоплюють економічні, екологічні та соціальні основи сталого розвитку та в них особливо підкреслюється важливість забезпечення справедливості [8].

Наукове дослідження науковців Київського національного торговельно-економічного університету та Інституту економіки та прогнозування НАН України присвячене аналізу екологічних детермінант сталого розвитку країн з урахуванням структури «зеленої» економіки, що передбачає гармонійне поєднання економіки, екосистеми і добробуту людини.

Концепція «єдиного здоров'я» демонструє вагоме місце у системі громадського здоров'я екологічних детермінант, оскільки вони є фундаментальними зовнішніми чинниками, що безпосередньо та опосередковано впливають на стан здоров'я населення. Вони формують середовище, в якому живуть і працюють люди, і можуть бути як джерелом ризиків, так і фактором, що сприяє суспільному благополуччю. Безпосередній вплив екологічних детермінантів має місце при забрудненні повітря, води та ґрунту, що спричинене промисловістю, транспортом чи сільським господарством. При цьому вони є прямим чинником ризику для здоров'я, оскільки це може призводити до респіраторних захворювань, онкології та інших проблем зі здоров'ям.

Екологічні детермінанти будучи невід'ємною частиною системи громадського здоров'я, охоплюють весь спектр природних, техногенних та антропогенно змінених умов, що визначають стан фізичного та психічного благополуччя, а їхній вплив вимагає комплексного підходу та міжсекторальної співпраці для вирішення пов'язаних з ними проблем.

Реалізація концепції «єдиного здоров'я» вимагає наявності чітких нормативно-правових засад для управління екологічними детермінантами громадського здоров'я. Це передбачає зменшення впливу промислового забруднення на довкілля як джерело ризиків для здоров'я людини та тварин.

Необхідність мінімізації негативного впливу на довкілля знайшла своє відображення у Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року, схв. Розпорядженням КМУ від 20.10.2021 № 1363-р. У ній в якості завдання, спрямованого на підвищення рівня екологічної безпеки та зменшення впливів та наслідків зміни клімату в Україні, прямо визначено «запровадження системи дозвільних процедур для промисловості відповідно до європейських стандартів (інтегрованого дозволу)».

Необхідність інтегрованого запобігання та контролю забруднення на рівні ЄС відображена у Резолюції Ради ЄС 1993 року, яка зазначала, що такий підхід дозволить досягнути більш сталого балансу між антропогенною діяльністю та соціо-економічним розвитком, з одного боку, та ресур-

сами та відновлювальною здатністю природи з іншого боку (п. 2 преамбули до Директиви Ради ЄС 96/61/ЄС від 24.09.1996 р. щодо інтегрованого запобігання та контролю забруднення).[9] Протягом всього періоду аж до сьогодні Директиви з питань інтегрованого підходу до забруднення довкілля багаторазово переглядались.

Попри те, що Україна прийняла зобов'язання з імплементації цієї Директиви ще у 2014 році, однак лише 16 липня 2024 року прийнято ЗУ № 3855-IX «Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення» (набрання чинності 8 серпня 2025 року).[10] Забезпечення високого рівня захисту довкілля та конституційних прав на безпечне для життя і здоров'я довкілля шляхом застосування інтегрованого підходу до регулювання забруднення та впровадження найкращих доступних технологій та методів управління є основною метою цього нормативного акту. Закон встановлює правові та організаційні засади щодо запобігання, зменшення та контролю забруднення, що виникає в результаті провадження видів діяльності у таких галузях, як енергетика, виробництво та обробка металів, промисловість з переробки мінеральної сировини, хімічна промисловість, управління відходами, інші види діяльності.

На відміну від системи дозволів у сфері екологічної безпеки та природокористування, що історично склалася на покомпонентному підході, тобто було передбачено видачу окремих дозволів (дозволів на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами, дозволів на спеціальне водокористування, дозволів та ліцензій у сфері управління відходами) Закон запроваджує інтегрований довкіллевий дозвіл (ІДД). Якщо стара система спиралася на національні нормативи та ДСТУ, нова система ІДД вимагає обов'язкової орієнтації на Висновки найкращих доступних технологій та методів управління (НДТМ) (BAT/BREFs).

Ключовою юридичною відмінністю нового регулювання є перехід від фокусу на «кінці труби» (контроль фактичних викидів) до регулювання, заснованого на застосуванні НДТМ.

Відповідно до ст. 1, 3, 10, 11 ЗУ № 3855-IX ІДД як документ дозвільного характеру у сфері охорони довкілля, видається згідно з висновками найкращих доступних технологій та методів управління, та визначає гранично допустимі викиди для речовин, вібрації, тепла, шуму, інших фізичних та біологічних факторів, які вивільнятимуться внаслідок діяльності установки.

Таким чином, інтегрований підхід означає охоплення єдиним дозволом всіх екологічних показників установки, а саме викидів у повітря, води та землі, утворення відходів, використання сировини, енергоефективність, шум, запобігання нещасним випадкам та відновлення промислового майданчика після припинення експлуатації установки [11, с. 20].

Оновлений підхід покликаний забезпечити докорінну зміну підходу до регулювання промислового забруднення: від фрагментарного до комплексного та запобіжного, що відповідає європейським екологічним стандартам.

Але варто зауважити, що функціонування цієї системи наразі залежить від значного обсягу технічної та юридичної роботи. Так, умовою для того, щоб висновки НДТМ стали правовим базисом для видачі ІДД, необхідно перекласти 26 довідкових документів НДТМ та затвердити 21 висновок НДТМ на урядовому рівні [12]. Несвоєчасне або неповне затвердження цих документів створює значний регуляторний ризик. Доки національні Висновки НДТМ не будуть офіційно затверджені, Міндовкілля не матиме чіткої легальної бази для встановлення граничних викидів, що може заблокувати процедуру видачі дозволів.

Важливе значення впровадження інтегрованого довкіллевого дозволу полягає у тому, що воно є ключовим кроком для гармонізації національного екологічного законодавства з вимогами ЄС, як обов'язкової умови для євроінтеграції України у сфері охорони довкілля та забезпечення сталого розвитку. Але його ключова роль полягає у тому, що виходячи із превентивної спрямованості інтегрованого довкіллевого дозволу на управління екологічними детермінантами та мінімізацію впливу забруднення на здоров'я населення, його слід визнати механізмом забезпечення екологічної складової у концепції «єдиного здоров'я».

Висновки. Стратегічне та законодавче визначення підходу «єдине здоров'я» ключовим принципом розвитку системи охорони здоров'я України та його подальша реалізація в умовах глобальних кліматичних змін та їх негативних наслідків для ряду секторів економіки і сфер життєдіяльності людини вимагає переосмислення підходів до екологічних детермінантів громадського здоров'я. Прогалиною на цьому шляху залишається відсутність чіткого законодавчого визначення екологічних детермінант у чинному ЗУ «Про систему громадського здоров'я», що ускладнює їх ефективне врахування. Реалізація концепції «єдиного здоров'я» потребує комплексного норма-

тивно-правового регулювання управління екологічними детермінантами, зокрема, через зменшення промислового забруднення. Таким механізмом, що покликаний забезпечити реалізацію інтегрованого підходу до регулювання забруднення, перехід від фрагментарного до комплексного та превентивного регулювання на основі найкращих доступних технологій та методів управління, є інтегрований довкіллевий дозвіл. Успішне впровадження підходу «єдине здоров'я» та забезпечення сталого балансу між здоров'ям і довкіллям залежить від оперативного створення повної нормативної бази (зокрема, затвердження Висновків НДТМ) для функціонування інтегрованого довкіллевого дозволу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лехан В.М., Онул Н.М., Крячкова Л.В. Засади міжнародної та національної політики і стратегій у сфері громадського здоров'я. Система охорони здоров'я в Україні та країнах ЄС: реалії, трансформація, вектори розвитку, перспективи : *Наукова монографія*. Рига, Латвія: «Baltija Publishing», 2023. С.61-98. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-330-9-3>.
2. Стратегія розвитку системи охорони здоров'я на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках, схв. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 січня 2025 р. № 34-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20>.
3. Про систему громадського здоров'я: Закон України від 06 вересня 2022 р. № 2573-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20>.
4. Luthra, S., Garg, D., & Haleem, A. (2016). The Impacts of Critical Success Factors for Implementing Green Supply Chain Management towards Sustainability: An Empirical Investigation of Indian Automobile Industry. *Journal of Cleaner Production*, 121, 142–158. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.01.095>.
5. Бобровська Н.В. Пріоритети глобальної екологічної політики. *International Scientific Conference Innovative Economy: Processes, Strategies, Technologies: Conference Proceedings*, Kielce, Poland, January 27. 2017. Part II. P. 61–64.
6. Беспалова О. Екологічна політика країн ЄС щодо регулювання суспільних відносин у сфері підтримання екологічної безпеки. *Вісник Харківського нац. унів. імені В.Н. Каразіна*. Серія «Право». 2020. Вип. 30. С. 147–155. URL: <https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/16356> DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-17.
7. Федулова І.В., П'ятницька Г.Т., Жуковська В.М., Кандагура К.С., Григоренко О.М., Шумська С.С. Екологічні детермінанти сталого розвитку країни. *Укр. геогр. журн.* 2023. № 2. С. 48–59. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2023.02.048>.
8. Єрмішев О.В., Бацилева О.В., Шумігай І.В., Кученко Т.А. Людський потенціал регіону: проблеми відтворення, збереження та використання в контексті сталого розвитку. *Наукові доповіді НУБіП України*. 2020. № 6 (88). URL: <https://www.researchgate.net/profile/Oleh-Yermishev/publication/348611895> DOI: <https://doi.org/10.31548/dopovidi2020.06.005>.
9. Директива Європейського парламенту і Ради 2010/75/ЄС про промислові викиди (інтегрований підхід до запобігання забрудненню та його контролю) від 24 листопада 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_004-10.
10. Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення: Закон України від 16 липня 2024 р. № 3855-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-20>.
11. Популярний коментар до Закону України «Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення» / за заг. ред. О. Кравченко, Є. Алексєєвої. Львів: Компанія «Манускрипт», 2025. 76 с.
12. Закон №3855-IX про промзабруднення: які підзаконні акти варто очікувати найближчим часом. URL: <https://ecopolitic.com.ua/ua/news/zakon-3855-ix-pro-promzabrudnennya-yaki-pidzakonni-akti-varto-ochikuvati-najblizhchim-chasom>.